

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫНДА СУҰ МӘСЕЛЕЛЕРИНИҢ СӘҰЛЕЛЕНИҰИ

Абсетерова У.К.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20309201>

Қарақалпақ этнографиясы илиминде фольклор дереклерин үйрениу арқалы халықтың әйемги дүньяға көзқарасын, үрп-әдетлерин хәм исенимлерин тиклеу бүгинги күннің ең әхмийетли мәселелериниң бири болып есапланады. Әсиресе, Орта Азияның қурғақ климатында жасаған қарақалпақ халқы ушын суу хәр қашан тиришиликтиң, берекеттиң хәм пәкликтиң символы болып келген. Суу мәселесиниң фольклор дереклери тийкарында изертлениуи, халқымыздың тарийхый басып өткен жолын, тәбият пенен болған тығыз байланысын тереңирек түсиниуге имкан бередиди.

Қарақалпақ фольклорында суу тек физикалық объект емес, ал жанлы, илахий күдиретке ийе болған күш сыпатында сүүретленеди. Буның жарқын мысалы сыпатында «Алпамыс» дәстанын келтирип өтиуге болады. Дәстанда Алпамыс батырдың жолында дәрья көлденен (кесе) келип, оған бөгет болады. Дәрьядан өтиуге имкан таба алмаған батыр өз арзыу-әрманлары, жақсы нийетлеринен сууға арыз қылады. Нәтийжеде сол дәрья оның налынғанынан тоқтап еки тәрепке шегинеди. Батыр бул жолдан аман-есен өтип мақсетине жетеди [1, 120]. Демек, батырдың өз арзыу-әрманлары менен сууға мүрәжат етиуи, суудың болса батырдың налышын еситип, еки тәрепке шегиниуи – бул әйемги анималистик көзқараслардың сарқыты болып табылады. Бул жерде суу батырды қоллап-қууатлаушы күш хызметин атқарып тур.

Соның менен бирге, «Шәрьяр» дәстанында айдары менен тууылған бала менен қыз (Шәрьяр хәм Әнжим) сууға тасланады хәм сууда өлмей аман қалады. Бул әйемги суу хәм хасылдарлық культлери менен байланыслы исеним түсиниктиң дәстанда сәулеелениуи болыуы мүмкин [5, 121]. Бул дәстанда Шәрьяр менен Әнжимниң аман қалыуы Сулайман (Аспижәхангир) патшаға байланыстырылады. Яғный, суу түбине тасланған Шәрьяр менен Әнжимди аман сақлап қалыуда: «Әне суу атасы Сулайман суу зәлелин тийдирмей, балық киби туулатып, сақлай берди балаларды», – деп сәулеелендиреди [5, 130]. Бул «Шәрьяр» дәстанында суудың қутқарыушылық хәм пана бериушилиқ функциясы анық көринеди. Сууға тасланған Шәрьяр хәм Әнжимниң аман қалыуы «Суу атасы» Сулайман (Аспижәхангир) патшаға байланыстырылады. Дәстандағы: «*Әне суу атасы Сулайман суу зәлелин тийдирмей, балық киби туулатып, сақлай берди балаларды*» деген

катарлар, әйемги түркий қәуимлердің суў астында өз алдына бир дүнья бар екенлигине, оның қудайы (Сулайман ямаса Суў ийеси) бар екенлигине исенимин тастыйықлайды.

Дәстанда Әнжим периниң суў астында нәресте ўақтында тиришилик етиўи, Шәрьяр хәм Әнжим илахий суў қудайының күши, меҳрибанлығы менен тири жасап атыр деп түсиндиреди:

Суў тийинде көрип келдим еки периште,
Бири улдур, бири қыздур бизлерге [3, 237].

Дәстандағы бул ўақыя улыўма ҳақыйқатлықтан узақласқан болса да, әйемги ата-бабаларымыз суў астында да тиришилик бар екенлигине исенген. Бул исенимлер фольклорда суў перилери, суў қудайы хәм суў тулпарлары түсиниклери арқалы берилген. Дәстанларда суў астында жасайтуғын «перилелер» ҳаққында айтылыўы, суў – пәкликтиң мәканы екенлигин көрсетеди. Бул көзқараслар халқымыздың этнографиялық турмысында суўға болған хұрметти қәлиплестирген. Суў мол болсын, дәрьялар тасып, егинлерге берекет берсин деген нийетте халық арасында хәр мәўсимде қурбанлықлар (түйе, өгиз, қой) бериў дәстүрлери әмелге асырылған. Бул ырымлардың барлығы суўды «тири» деп билиўден келип шыққан.

Қарақалпақ дәстанларында батырдың аты – оның ең жақын досты хәм қатнасыўшысы. Көпшилик жағдайларда бул атлардың негизи суў менен байланыстырылады. Профессор С.Баҳадырованың атап көрсеткениндей, Арал теңизи менен Әмиўдәрьяда суўдың астында суў айғырлары ямаса суў атлары жасаған. Буны «суў тулпары» дейди. Суў тулпарлары қыр тулпарлары менен ямаса «жел бийелери» менен жылында бир рет айқасып, теңиз бойында ойнап келетуғын болған. Суў айғырларына даланың жылқылары да бәхәрде теңиз бойына келеди екен. Дала жылқыларын күтип жүрген теңиз суў атлары суўдан шығып жылқылар менен ушырасып қайтадан суўға сүңгип кетеди екен. Сол тулпар атлардан Қарабайыр атлар туўылған. Жылқыманлар жылқыларының суў тулпары менен ушырасыўы ушын теңиз бойына жайып алып келеди екен. Қарақалпақ Қарабайырының реңи қара болған. Себеби суў тулпарларының реңи де қара болып, оннан туўылған қулынлар қара болып туўылған. «Гөрүғлы» дәстанында Гөрүғлының аты Қырат Әмиўдәрьяның астынан шыққан суў атынан туўылған [2, 47-48]. Усындай мифологиялық түсиниклерге көре:

- Суў тулпарлары жылында бир рет суўдан шығып, қырдағы «жел бийелери» менен шағылысатуғын болған;

- Бул байланыстан туўылған қулынлар «Қарабайыр» атлар деп аталған. Олардың реңи қара болыуы суў тулпарларының реңине байланыстырылған;

- «Гөрүғлы» дәстанында Гөрүғлының атақлы аты Қырат тап усындай Әмиўдәрьяның астынан шыққан суў атынан туўылған.

Сондай-ақ, хәзирги дәўирдеги белгили фольклорист илимпаз К.Палымбетовтың жазыуынша, көпшилик дәстанларда қанатлы атлар суўға байланыстырылады. «Алпамыс», «Ер Қосай» т.б. дәстанларда батырға мүнәсип ат суў бойында таңланады, яғный булақтан суў ишип турған жеринде тулпар атты таңлап алады. Бунда тулпар аттың атасы жел, анасы суўдан дөреген, «суў тулпар» болады [5, 130]. Демек, бул атлардың атасы жел, анасы суў екенлиги айтылып, олардың тезлиги хәм шыдамлылығы илахий негизи менен түсиндириледі.

Ал, «Едиге» дәстанының Жумабай жыраўдан жазып алынған вариантында Едигениң минген аты суў тулпарынан екенлиги сөз етиледі:

Едиге минген буўрылшын,
Хаслын-тегин сорасаң,
Хаслы қарабайырды,
Қумай менен уялас,
Қаршыға бирлен тең талас,
Суў тулпардан болыпты [3, 314].

Соның менен бирге, «Едиге» дәстанының Ерполат жыраўдан жазып алынған вариантында:

Едиге минген ақша аттың,
Хаслы-затын сорасаң,
Енеси желден дөреген,
Суў тулпардан болған [4, 22].

Жоқарыдағы Ерполат жыраў вариантында болса, батырдың атының анасы жел, әкеси суў тулпары екенлиги айтылып, аттың теңсиз құдирети сыпатланады.

Қарақалпақ фольклорында суў тек батырлық сюжетлериниң бөлеги емес, ал этикалық хәм эстетикалық түсиниклердиң де тийкары. Суў – тазалықтың, тынықтықтың хәм ашықтықтың белгиси. Халық арасында «Суў – ырыс-несибе», «Суў бар жерде тиришилик бар» деген нақыл-мақаллардың көпшилиги тап усы дәстанлардағы исенимлер тийкарында қәлиплескен.

Әйемги түркий қәўимлер ушын булақлар менен көллерди таза тутыу, оларға зыян тийгизбеу муқаддес парыз саналған. Бул экологиялық мәдениеттың дәслепки белгилери дәстанлардағы суў ийесине болған қорқыныш хәм хұрмет арқалы тәрбияланған.

Жоқарыда айтылғанларды улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ дәстанларында суў мәселесиниң сәўлелениўи төмендеги нәтийжелерди береді:

- Суў – қарақалпақ мифологиясында илаҳий қудиретке ийе, батырларды қоллаўшы ҳәм қутқарыўшы күш;
- «Суў атасы» ҳәм «Суў периси» түсиниклери арқалы халық тәбиятты жанлы деп билген ҳәм оған сыйынған.;
- Батырлық атларының «суў тулпарынан» дөрәўи ҳаққындағы мифлер қарақалпақ жылқышылық мәдениятының этнографиялық тамырларын көрсетеди;
- Суў культи қарақалпақ фольклорының ажыралмас бөлеги болып, ол халықтың дүньяға көзқарасын, экологиялық мәдениятын ҳәм этикалық нормаларын өзінде жәмлеген.

Демек, фольклор дереклериндеги суў мәселелерин үйрениў – халқымыздың өтмиши менен бүгинги күнин байланыстырыўшы алтын көпир болып хызмет етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Аширов А. Ўзбек маданиятида сув. – Тошкент: Akademnashr, 2020.
2. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: «Наврўз», 2017.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, 9-13-томлар. – Ташкент: «Маънавият», 2009.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, 57-66-томлар. – Нөкис: «Илим», 2013.
5. Палымбетов К. Қарақалпақ халық исеним ырымлары. – Ташкент: «Lesson press», 2023.